

‘सातत्य, समर्पण, सादगी व संवेदनशीलता - प्रकाशभाई मोहाडीकर’

प्रसंग- मानव संसाधनांना चांगल्या प्रकारे वळण दिले तर समाजासाठी पर्यायाने देशासाठी ती चांगली मालमत्ता ठरू शकते. रोटरी क्लब ऑफ जळगाव (इस्ट)

दि. ०९-०१-२००८, स्थळ - जैन हिल्स, जळगाव

सन्माननीय व्यासपीठ आणि उपस्थित मान्यवर हो,

आपण आपला वेश, गणवेश कसा परिधान करावा? केवळ स्वतःलाच नव्हे तर पाहणाऱ्यांनाही आवडला पाहिजे असा. तसेच आपले वक्तव्यही असे असायला हवे की जे सर्वांना आवडायला हवे. आपण मनात जर नेहमी चांगले संकल्प करत असाल तर ते आधी स्वतः आचरणात आणायला हवे. त्यासाठी तुम्हाला माझ्यासारख्या किंवा इतर बड्या लोकांच्या मार्गदर्शनाची काहीच गरज नाही! मार्गदर्शक म्हणून नव्हे, तर एक सुसंवादक म्हणून मी आज तुमच्यासोबत आहे. तसे पाहिले तर, बोलण्याची मक्तेदारी प्राध्यापक लोकांनी घेतलेली आहे. (हशा...) वर्गात त्यांना किमान पंचेचाळीस मिनिटे बोलण्याचीच जबाबदारी प्रदान केलेली असते, पण विद्यार्थी पुढच्या वर्गात गेला की, मागील वर्षीचे ऐकलेले सर्व विसरून जातो. पदवी परीक्षेसाठी जी विद्या आत्मसात केलेली

नव्हे तर टि. व्ही. मुळे मुलांशीही बोलायलाही बऱ्याच जणांना वेळ नसतो. अशा अनेक गोष्टींमुळे आज आपल्याला असे वाटायला लागले की, आपला आर्थिक विकास झाला, पण आनंदी वृत्ती वाढली का? सर्व जमेस धरून आणखी एक विषय संबंधित विषयाला जोडला आहे, तो असा की, माणसं हे जर काही मौल्यवान वस्तू किंवा भांडवल आहे असे जर गृहीत धरावयाचे असेल तर ते नाही असेच गृहीत धरून तुम्हाला चालावे लागेल, आणि ते नसले तर निसर्गरम्य नद्या, पर्वत, हे पर्यावरण, इथे असलेली संपदा यांचे नियोजन कोण करणार? याचा वापर कोण करणार? याला संरक्षण कोण देणार? याला वाढवणार कोण?

आपण एका कंपनीचे उदाहरण घेऊ, एखाद्या कंपनीमध्ये जर ५०० यंत्रे कार्यरत आहेत आणि तिथे एकाही व्यक्तीच्या मनुष्यबळाचा वापर आपण करणार नसाल तर संगणक काही मर्यादेपर्यंत काम करू शकेल. परंतु तुम्हाला काही आवश्यक ठिकाणी तरी मनुष्यबळाचा वापर करावा लागेलच. कारण संगणक चालवण्यासही मनुष्यबळाचा काही प्रमाणात तरी वापर करावाच लागतो. त्यामुळे आपण असे म्हटले की, फक्त ५०० यंत्रे ठेवलीत म्हणजे उत्पादन आपोआप वाढले असे होत नाही. ५०० यंत्रे असलीत म्हणजे आपण त्याला मशिनशॉप म्हणू किंवा त्याला 'यंत्रांचे प्रदर्शन आहे' असे म्हणू. केवळ इमारतीच असतील तर तो इमारतीचा संग्रह आहे असे म्हणू. ती वसाहत म्हणता येणार नाही. आपण भांडवल किंवा मौल्यवान वस्तू म्हणतो या सर्वाना कार्यान्वित करणारा महत्वाचा घटक माणूसच आहे! हे जर सत्य असेल, तर तो सामाजिक, आर्थिक विकासाचा अविभाज्य घटक आहे की नाही? हा प्रश्न कुठे शिल्लक राहतो? मानव संपत्तीशिवाय काहीही होऊ शकत नाही. याच्याशीच नातेसंबंध असणारा प्रश्न असा आहे की, माणसाला इतिहासाचे स्मरण करून देणारे क्षण आपण प्रेरणादायी मानतो. जसजशी आव्हाने येत गेली तस-तसा त्याने स्वतःमध्ये बदल घडवून आणला आणि त्या आव्हानांचा प्रतिकार तो करत राहिला. या संदर्भात इतर देशांचा सखोल अभ्यास करा. आपली परिस्थिती कशी बदलली तेही अभ्यासा. या देशांची परिस्थिती पन्नास वर्ष, शंभर वर्षात हजार वर्षात कशी बदलत गेली आणि ही परिस्थिती शेवटी कोणी बदलवली हा एक फार मोठ्या संशोधनाचा, आकलनाचा विषय आहे.

आपण अमेरिकेचे उदाहरण डोळ्यासमोर ठेऊ. तिथे नागरी उठाव झाला आणि त्या देशाचा जन्म झाला. आधीचे जे रेड इंडियन होते त्यांना जवळ-जवळ कापून काढले आणि त्यानंतर उरलेल्यांनी स्वतःचे राज्य तिथे वसविले. त्यांच्यानंतर इतर देशांतून साधारणतः

३६५ जाती धर्माचे लोक तिथे स्थायिक झाले, आणि त्यांचा तो देश बनला. जर आपण यादृष्टीने इझ्राईलकडे बघितले तर ते जिथे वसले ती त्यांची जागा आहे. हेच कोणी मानायला तयार नव्हते! आजूबाजूला त्यांना जे शत्रू समजतात असे लोक होते आणि ते अस्तित्वासाठी पन्नास वर्षे आपसात आजही झगडतच आहेत. १९४७ साली त्यांनाही स्वातंत्र्य मिळाले. ती ही ब्रिटिशांची कॉलनी होती. अमेरिकेतही ब्रिटीशांची कॉलनी होती. इस्त्रायल आजही स्वतःच्या अस्तित्वासाठी झगडतच आहे. हे करतो कोण आहे? माणूसच करतो! पर्वत काही एकमेकांशी लढाया करीत नाही किंवा नद्याही करत नाही, कारण नद्या तर तिथे कमीच आहेत. ही सर्व कृत्ये माणूसच करतो! थोडक्यात चांगली कामे करायलासुद्धा माणसंच आहेत आणि एकमेकांना कापायलासुद्धा माणसंच आहेत. अहो लांब कशाला जायचे? आपल्या देशाचा इतिहास बघा! अगदी गझनी आल्यापासून इथे लुटालूट सुरु झाली, पळापळ सुरु झाली, त्यानंतर मोगल आले, मोगलांनी मात्र इथे बाबरपासून त्यांचा पाय फार पद्धतशीर रोवला. आपल्या संस्कृतीमध्ये ते मिळून मिसळून राहिले. स्थानिक नागरिकांचे धर्मांतर करून त्या काळात समाजात एक प्रकारची अशांती होती देशाच्या काही भागातही अशांती होती, दक्षिण भारतात मात्र नव्हती. इतर भागात मात्र विद्रोह किंवा एकमेकांचा विरोध हा चालू राहिला. अशोक-अकबर जोपर्यंत आले, तोपर्यंत अकबराने सगळ्या धर्मांना आणि सगळ्या लोकांना एकसारखे समजून स्वतःच्या राज्याची घडी बसवली. अशा प्रकारे इतिहास घडला गेला. पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच आले, त्यानंतर इंग्रज आले. इंग्रजांनी ह्या देशाच्या आर्थिक शोषणाची खऱ्या अर्थाने सुरुवात केली. आपल्याला आश्चर्य वाटेल की, एक हजार वर्षापूर्वी आपल्या देशाचे एकूण उत्पन्न हे जगाच्या २९ ते ३० टक्के होते. धर्मांतराने त्या काळात जोर धरला होता. प्रथम अफगाणिस्थानातून २-३ मोगल आले त्यांनी आणि त्याआधी ज्यांनी लुटालूट केली; त्या लोकांच्या काळात सामाजिक शांतता नव्हती म्हणून आपण जगाच्या तुलनेत २९ ते ३० टक्क्यांवरून २४ टक्क्यांवर आलो. पाच टक्केच नुकसान झाले. परंतु आपल्याला आश्चर्य वाटेल इंग्रजांच्या एकशे नव्वद वर्षांच्या काळात आपल्या देशाचे उत्पन्न जगाच्या तुलनेत २४ टक्क्यांवरून फक्त ४ टक्क्यांवर आले, एवढ्या मोठ्या प्रमाणात आर्थिक शोषण माणसाने, माणसाचे केले. ती परदेशी शक्ती होती. त्यांनी इथल्या माणसांचे भयानक शोषण केले. आपण सुस्त होतो, सावध नव्हतो म्हणून हे सर्व घडू शकले. आता हे घडल्यानंतर आज आपण सहा-सात टक्क्यांवर आहोत. पण आपण केवळ सात टक्क्यांवर आलो तरी 'भारत आता महासत्ता होणार!' असे वारे आता वाहायला

लागले आहेत. तुम्ही ऐकत असता टाटाने ही कंपनी घेतली, जैनने ती कंपनी घेतली वगैरे वगैरे म्हणजे खूप आर्थिक प्रगती घडते आहे आणि आपण टक्क्यांवरून सहासात टक्क्यांवर गेलो, यावरून किती तरी मोठा पल्ला आपण गाठला असे आपल्याला वाटते आहे, ज्यावेळी हा दर २४ टक्क्यांवर होता त्यावेळी इथे सोन्याचा धूर निघत होता असे म्हणत असत. त्यापूर्वी कदाचित हेच प्रमाण जास्तही असेल. ३० टक्क्यांपेक्षाही जास्त असेल! हे सगळे घडते कसे? कोण घडवते? इंग्रजांनी केलेले हे सगळे आर्थिक शोषण आपणच सहन केले. एका अभ्यासकाने फार मार्मिकपणे असे म्हटले होते की, प्रत्येक भारतीयाने एक साधा दगड घेतला असता आणि तो मारला असता किंवा मारायचे ठरवले असते तरी जेवढे इंग्रज या देशात त्यावेळी होते, ते सगळे मेले असते म्हणजे फार मोठे युद्ध वगैरे करायची काही गरजही भासली नसती. त्यावेळी आपण पस्तीस ते तीस कोटी होतो आणि इंग्रज जेव्हा भारतात आले तेव्हा त्यांची संख्या होती फक्त सात हजार! पण आपण तेवढेही करू शकलो नाही, कारण आपल्यामध्ये दुही होती, द्वेष होता, दुमत होतं वगैरे. अतिशय पारदर्शकपणे जर आपल्याला ह्या प्रश्नांची नोंद घ्यायची असेल की ‘मानव संसाधन संपत्ती आहे की बोजा? इतिहास हा त्यासाठी असणारा फार मोठा संदर्भ स्रोत आहे. त्यावेळेची आर्थिक स्थिती, राजकीय स्थिती, इतर काही घटक यांचा विचार आपल्याला करावा लागेल. मी माझा अनुभव सांगतो. १९६२ मध्ये मी माझ्या व्यावसायिक जीवनाला सुरुवात केली, तेव्हा सात हजार रुपये आमच्या तीन पिढ्यांची संचित कमाई होती आणि तेही मारवाड्याच्या घरात. एक एक पैसा जमवून पंचव्याहत्तर वर्षात साठवले होते ते फक्त सात हजार होते आणि त्या सात हजारतून एका माणसाने हा विलक्षण जिद्दीचा प्रवास सुरू केला. एकटाच होतो ...सुरुवात केली तेव्हा एकटाच होता. बिले फाडायची, उधारी वसूल करायची, माल खरेदी करायचा, माल विकायचा, हिशेब लिहायचे, फोन घ्यायचे ही सर्व कामे एकच माणूस करीत होता. त्यानंतर मदतीला वडील आले, भाऊ आले, त्यानंतर चुलते आले. पुढे इतर सहकारी वाढत गेले. आज आम्ही एकूण सहा हजार आहोत सर्वसाधारणपणे माझ्या स्वतःच्या परिवाराची आर्थिक प्रगती, त्याचबरोबर माझ्या जन्मभूमीची प्रगती, माझी कर्मभूमी असलेल्या जळगावची प्रगती, त्यानंतर महाराष्ट्राकरिता शेतकऱ्यांकरिता जी टप्प्या टप्प्याने पुढची प्रगती झाली त्याची तुम्हाला कल्पना आहेच. घरोघरी आणि गावागावात जाऊन शेतकऱ्यांपर्यंत संदेश पाठवायचे काम, प्रबोधनाचे काम, समाजाच्या जागृतीचे काम करत राहिलो. हळूहळू जाणीव जागृती होऊन हे काम वाढत गेले.

कामाला केवळ एका माणसाने सुरुवात झाली. त्याने हे मानव संसाधन गोळा केले, त्यामुळे तो हा पुढचाही टप्पा गाठू शकला. माझ्या जीवनातला हा एक अनुभव आहे की, जर तुम्ही मानव संसाधन व्यवस्थित अभ्यासाने वाढवले, तर तुम्हाला अपेक्षित असणारे साध्य तुम्ही प्राप्त करू शकता. त्यात दोन तीन घटक महत्त्वाचे असतात. एक घटक म्हणजे तुम्हाला नेतृत्व कुणाचे मिळते? माझ्या घरात विशेषकरून मी पुढे आलो, मी तर सगळ्यांपेक्षा वयाने लहान होतो, एक लहान भाऊ मला होता आणि बाकीचे सर्व चुलते माझ्यापेक्षा थोरले होते, असे असतानाही प्रत्येकाशी जमवून कसे घ्यावे, ज्याच्याजवळ जे असेल त्यातले चांगल्यात चांगले कसे बाहेर काढता येईल, त्याचयोग्य पद्धतीने उपयोग कसा करून घेता येईल किंवा त्याला कशा पद्धतीने आपल्याला संधी देता येईल, याचा मी सतत विचार केला. असा नेता आपल्याला भेटला तर एखाद्या फर्मची एखाद्या व्यवसायाची किंवा एखाद्या लहानशा कॉर्पोरेशनची निर्मिती होऊ शकते आणि तो धोरणी नेता एवढे मोठे काम उभे करू शकतो. तसेच देशाच्या पातळीवर एखादा चांगले प्रभावशाली नेतृत्व निर्माण झाले. तर काय होऊ शकते याची आपण कल्पना करायला पाहिजे. त्यात दिशा देणाऱ्या मार्गदर्शकाची भूमिका फार महत्त्वाची असते. सगळेच नेते या पात्रतेचे असतात किंवा त्या योग्यतेचे होतात असे नाही. गांधीजींचे उदाहरण घेऊ. गांधीजींनी या देशातल्या प्रत्येक माणसाच्या आत्म्याला स्पर्श केला आणि अहिंसेचा, शांततेचा, परदेशी शक्तींशी असहकार्याचा, हा संदेश घरा-घरापर्यंत पोहचविण्याचे काम केले. त्यांच्या आत्म्याचीच ती हाक असल्यामुळे आपल्या देशातल्या लोकांकडून भरभरून प्रतिसाद मिळाला, तो प्रतिसाद खरोखरच अद्भूत होता. तलवारीचा किंवा बंदुकीचा किंवा कोणत्याही प्रकारच्या शस्त्रांचा उपयोग न करता गांधीजींनी १९२० ते १९४७ या काळाच्या दरम्यान भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यामध्ये एक अहम् भूमिका पार पाडली. ती केवळ नेतेगिरी नव्हती. जणू कुटुंब प्रमुखांची भूमिका होती. वेळोवेळी जे काही आवश्यक असेल तसतशी स्वतःची ध्येय-धोरणे ठरवून या देशाला दिशा देण्याचे काम गांधीजींनी केले.

खूप पाणी असले म्हणजे आपोआप वीज निर्माण होईल असे म्हणता येत नाही, त्यासाठी आपल्याला बोगदा करावाच लागेल. त्यासाठी बोगदा केल्यानंतर विशिष्ट प्रक्रियेनंतरच वीज निर्माण होईल. त्याचप्रमाणे समाजाला ही विशिष्ट तंत्रानेच दिशा द्यावी लागते मार्गस्थ करावे लागते. अनेक लोक एकाच वेळी वेगवेगळ्या दिशेने धावले तर उपयोग काय? त्या त्या समूहाचे नेतृत्व करण्यासाठी एखादा कर्ता नेता नसेल, तर

त्या धावण्यातून यश मिळण्याची अजिबात खात्री नाही. त्यातून निष्पन्न होणार नाही. म्हणूनच आपण लक्षात ठेवायला पाहिजे की, केवळ संख्येने जास्त माणसे असणे किंवा जास्त स्त्रिया असणे किंवा जास्त मानवी संसाधन असणे ही गोष्ट फायदेशीर नाही किंवा नुकसानकारकही नाही. कुठेतरी, कोणीतरी शिस्त लावणारा किंवा मार्गदर्शन करायला, नवीन दिशा द्यायला एक मार्गदर्शक लागतो आणि तो प्रभावी वाटाड्या आपल्यामध्ये असला तर मात्र कोणत्याही चांगल्या कामाला त्याची निश्चित दिशा मिळू शकते. आपल्या देशाची दशा म. गांधीजींमुळे बदलली. योग्य नेतृत्व हा घटक फार महत्त्वाचा असतो. मानवी संसाधनाची जी उत्पादकता आहे, ती उत्पादकता आणखी कोणत्या महत्त्वाच्या घटकांवर अवलंबून असते? ते पाहू दुसरा घटक आहे तो म्हणजे आपण कोणत्या उद्दिष्टांसाठी काम करतो? आपले ध्येय काय? आपल्याला कुठे पोहोचायचे आहे, ते आपल्याला निश्चित करता आले पाहिजे. म्हणजेच उदात्त उद्दिष्ट असेल तर परिणामसुद्धा उदात्त असतो! माझा उद्देश निश्चित होता. ठिबक सिंचनाचा क्रांतीकारी विषय सगळ्या शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचवायचा. ज्याप्रमाणे एखादे डॉक्टर साहेब दवाखाना उघडतात आणि आपला दवाखाना कसा वाढवायचा किंवा आपले पेशंट कसे वाढवायचे, त्यांना कशी सेवा द्यायची एवढाच विचार करतात. त्या पलीकडचा विचार करण्याचे काही कारण नसते. अधिक व्यापक विचार आपण करीतही नाही. पण काही लोक मात्र असे असतात की, ते ‘स्व’च्या पलीकडे जातात. ते शेजाऱ्यांचेही भले बघतात, गावाचेही बरे बघतात, सर्व समाजाचे बरे बघायची त्यांची वृत्ती असते, कारण त्यांच्या जीवनातील उद्देश विकसित होत गेलेत, ते उद्देशही वाढत राहिले आणि ते अतिउत्तम कार्य करू शकले. त्यामुळे त्यांची उत्पादकता वाढली. ज्यावेळी आपण असे म्हणतो की, ‘ब्रह्मानंदी लागली टाळी’ त्या वेळी जो भक्त असतो, तो ईश्वराशी संवाद साधत असतो. तुमच्यासारखा तोही एक माणूसच असतो. त्या क्षणी त्याला जी काही अनुभूती होते किंवा तो जो काही अनुभवत असतो, तो आगळा वेगळा वाटतो. माणसाने स्वतःची उंची स्वतःच ठरवायची असते. प्रत्येक स्त्रीने जर ठरविले की, आता आपल्याला एक गृहिणी म्हणून राहायचे आहे, तर आपण गृहिणी म्हणूनच राहणार आहोत, पण आपण ठरविले तर घर सांभाळूनही यापेक्षाही काही वेगळे करू शकतो. दुसऱ्यासाठी आपण काही चांगले काम करू शकतो, ही भावना जर आपल्या मनात जागृत झाली, तर त्या भावनेच्या पोटी स्वतःची आंतर्बाह्य शक्तिसुद्धा द्विगुणीत होते. जे काम तुम्ही करता ते जर निस्वार्थ असेल तर त्या कामामधूनच ती शक्ती तुम्हाला मिळत असते. त्यासाठी तुम्हाला अतिरिक्त ऊर्जेची गरज नसते. कारण

त्यात स्वार्थ नसतो, त्या सेवेच्या कामामधून ऊर्जेचा जन्म होतो. तुम्ही पाहिले असेल साधू पुरुष, योगी, महात्मे, समाजसेवक त्या सगळ्या लोकांच्या अंगी विलक्षण असा उत्साह असतो. तो उत्साह येतो तरी कोठून? ते सोळा तास काम करतात. कधीकधी अठरा-वीस ताससुद्धा काम करतात. अव्याहतपणे ते परिश्रम घेत राहतात. त्यांचा उद्देश व्यापक आहे. ते स्वतःसाठी नाही तर समाजासाठी जगत असतात.

मित्रांनो, म्हणून दोन गोष्टी आपल्यासमोर ठेवल्या की, एकतर कणखर नेतृत्व हवे आणि दुसरी बाब म्हणजे जगण्यासाठी उद्दिष्ट हवे. जर उद्दिष्ट उदात्त असेल, तर माणूस त्या उंचीवर जाण्याचा प्रयत्न करतो आणि तिथे पोहचू शकतो. प्रत्येक माणसाच्या जीवनात उद्दिष्ट हे हवेच- उद्दिष्ट हा खूपच महत्त्वाचा घटक आहे. समजा तुम्ही निश्चित केले की, एक कोटी रुपये कमवायचे त्यानंतर काही नको, सेवानिवृत्त होऊन घरी बसणे! किंवा जे काही घरी बसल्या बसल्या करता येईल ते करणे! त्यापलीकडे काही करायचे नाही. आपण जर ठरविले की, आपले घर आणि आपला परिवार हेच आपले जग! त्या व्यतिरिक्त इतर गोष्टींचा विचार करण्याची आपल्याला गरज नाही. आपण तेवढे पैसे कमऊ आणि आपला संघर्ष तिथेच संपेल! म्हणजे थोडक्यात कोणत्याही प्रकारे हे संख्यात्मक उद्दिष्ट आपण जर नक्की केले की, इथे आपल्याला पोहचायचे आहे, त्या जागी पोहचल्यानंतर आपल्याला पोहचायचे समाधान असते. परंतु तुम्ही गुणात्मक पद्धतीने विचार केला आणि त्या पद्धतीने काम करायचे ठरवले, तर तुमचे जे क्षितिज आहे ते पुढे पुढे सरकत असते आणि त्या व्यापक उद्दिष्टामागे धावायला किंवा चालायला आपल्याला फार बरे वाटते, अशी एकूण परिस्थिती आपोआपच निर्माण होते.

आणखी एका गोष्टीचे फार महत्त्व आहे. वेळोवेळी समाजाला, मानवी संसाधनला प्रशिक्षण देता आले पाहिजे. आपण ते देऊ शकलो नाही, तर आपल्या मानवी संसाधनाचा पूर्णप्रभावी परिणामकारक असा प्रत्यय आपल्यासमोर येणार नाही. जर आपण आता एका वेगळ्या युगात म्हणजेच यांत्रिक युगात आलो आहोत. अजूनही जर हातात नांगर घेऊनच आपण काम करणार असू, तर आपली उत्पादकता किंवा आर्थिक वेग फारच कमी होईल. स्पर्धात्मक काळात स्वतःचे पोट भरायचे तरी कसे? परिणामी एकमेकांशी संघर्ष होणे अटळ! एकमेकांवर दरोडे, बळी तो कान पिळी, असे जंगल राज अशी विपरीत अवस्था होणारच! जर आपण काळाच्या बरोबर बदलायचे ठरविले तर त्याचे परिणाम निश्चितच सकारात्मक राहतील. मित्रांनो, साक्षरता हा फार महत्त्वाचा भाग

आहे. आज आपले जे दरडोई उत्पन्न आहे त्यापेक्षा पाच ते पन्नास पटीने जास्त उत्पन्न असणारे अनेक देश पृथ्वीच्या पाठीवर आहेत. पाच ते पन्नास पट म्हणजे आपले समजा पाच-दहा हजार रुपये उत्पन्न आहे असे गृहीत धरले तर त्याचे पाच लाख उत्पन्न आहे असे समजा. तर असे देश कोणते? अमेरिका, जापान, जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड या देशांमध्ये ९९ टक्के साक्षरतेचा उंचावलेला आलेख आहे. त्याच बरोबर तुम्ही दुसऱ्या देशांचा विचार केला तर सर्वसाधारणपणे चीनमध्ये तो ९१ टक्क्यांवर पोहोचला आहे, आणि त्यामुळे गेल्या वीस वर्षांपासून सातत्याने पंधरा ते वीस वर्षे ते प्रमाण दहा टक्के दराने वाढत आहे. परंतु आपल्याकडे हा दर फक्त पासष्ट टक्केच आहे आणि तोही आत्ता झाला आहे. ज्यावेळी इंग्रज होते त्यावेळी सर्वसाधारणपणे आपले साक्षरतेचे प्रमाण पस्तीस ते चाळीस टक्क्यांवर होते. पासष्ट टक्क्यांवर पोहचूनसुद्धा आपली सामाजिक प्रगती होते आहे असे आपल्याला वाटते तर तुम्ही विचार करा, जर आपले साक्षरतेचे प्रमाण ९९ टक्क्यांवर पोहोचले तर काय होईल? ब्राझीलसारखा देशसुद्धा ८९ टक्क्यांवर आहे. शिक्षणाला फार महत्त्व आहे. इतकेच नाही तर इस्त्राईलसारखा लहानसा देश, तेथील साक्षरतेचे प्रमाण ९९ टक्क्यांवर आहे म्हणजेच ९९, ९४, ९१ या तूलनेत आपण ६५ अशी आपली साक्षरतेची टक्केवारी आहे. या समाजाला जर आपल्याला खऱ्या अर्थाने आर्थिकदृष्ट्या कार्यक्षम करायचे असेल तर साक्षरतेचे प्रमाण वाढवले पाहिजे. प्रशिक्षण दिले पाहिजे, योग्य ते कौशल्य त्यांच्या अंगी रुळावले पाहिजे. जुन्याच शास्त्राने नवीन लढाई लढायची असे शक्य होत नाही. आपण असेच करत राहिलो तर आपला आर्थिक विकास किंवा सामाजिक विकास झपाट्याने होऊ शकत नाही.

याठिकाणी माझ्या अगोदरचे वक्ते श्री. पटेल साहेबांनी दुसरा एक विषय मांडला होता की, लोकसंख्येचे जे त्रांगड आहे ते बसविले पाहिजे, नाहीतर त्या बाबतीत सगळेच प्रयोग अयशस्वी ठरतील, ते कसे त्याबाबत पाहू. आज आपले जे खाद्य पदार्थांचे उत्पादन आहे, ते गेल्या पन्नास साठ वर्षांपासून दरवर्षी एक टक्क्याने वाढते आणि लोकसंख्या ही दीड टक्क्यांनी वाढली. म्हणजेच लोकसंख्या जास्त असल्यामुळे मागणी जास्त आहे. जे शिक्षणात अग्रेसर आहेत ते जास्त खात नसले, तरी इतरांचे हेच प्रमाण खूप वाढले आहे. आहाराचे वेगवेगळे प्रकार असतात. वेगवेगळ्या पदार्थांच्या प्रक्रिया वेगवेगळ्या असतात. त्यात वेस्ट जास्त आहे. आहाराच्या वेगळ्या सवयींमुळे आपल्याला अन्न कमी पडले. पर्यायाने सामाजिक सुरक्षिततेचे प्रश्न निर्माण होतात. शासनाच्याही पुढे अनेक प्रश्न निर्माण होतात. आपण असे बघतो की, सर्वसाधारणपणे लोकसंख्येची

घनता फार असली तर आर्थिक विकासाला अडथळा होतो आणि सामाजिक शांतता हा विषय आपल्याला भेडसावतो. उदाहरण जर घायचे झाले तर एक लक्षात घ्या. दुसऱ्या महायुद्धात जापान उद्वस्त झाला; त्यावेळी जापानच्या लोकसंख्येची घनता जवळपास पाचशेच्या घरात होती आणि आजही आपल्या लोकसंख्येची घनता तीनशे चौदा आहे, म्हणजे आपल्यापेक्षा त्यांची दुप्पट होती. आजही जापानच्या लोकसंख्येची घनता तीनशे एक्केचाळीस आहे. म्हणजे आपल्यापेक्षा जास्तीच आहे. पण जापानसुद्धा एक महासत्ता आहे. आपण जेवढे लोकसंख्येचे प्रमाण गृहीत धरले, त्यापेक्षाही जास्त त्यांनी गृहित धरले. एका स्क्वेअर किलोमीटरवर त्यांचे जास्त लोक अँडजेस्ट केले आहेत, त्यांनी स्वतःला एवढे अद्ययावत करून घेतले आहे. प्रत्येक माणसाकडून जास्तीत जास्त उत्पादन घेण्याचे कौशल्यही त्यांनी आत्मसात केले आहे. संपूर्ण जगावर त्यांनी आर्थिक अधिराज्य निर्माण केले आहे. जगातल्या पहिल्या पाच देशांमध्ये जापान अजूनही अग्रेसर मानला जातो. समस्याग्रस्त, संकटग्रस्त अशा या देशाने या लोकसंख्येच्या घनतेला जुमानले नाही. दुसरा देश म्हणजे दक्षिण कोरीया हा आहे. या देशाच्या लोकसंख्येची घनता ४७२ आहे. म्हणजे आपल्यापेक्षा जास्त आहे. पण त्यांचेही दरडोई उत्पन्न आपल्यापेक्षा जास्त आहे. म्हणजेच केवळ लोकसंख्येची घनता जास्त असली, केवळ माणसं जास्त आहेत म्हणजे आपोआपच आपला आर्थिक विकास होणार असेही काही गृहित धरण्याचे कारण नाही. ती कमी आहे म्हणून ती आपसुक घडून येईल, असे मानण्याला काही अर्थ नाही. उदा. अमेरिकेच्या लोकसंख्येची घनता केवळ ३० टक्के आहे तेवढ्या प्रमाणातही त्या देशात सगळीच सुबत्ता आणि रेलचेल आहे. देश-सर्वार्थाने यशस्वी होण्यासाठी नैसर्गिक साधन संपत्ती हा महत्त्वाचा घटक आहे. आज आपण बघत आहोत की, अमेरिकेशी तुलना करता भारताची लोकसंख्या जगाच्या १७ टक्के आहे, पण जमीन मात्र अमेरिकेच्या २५ टक्के आणि पाणी २० टक्के आहे. जी नैसर्गिक उत्पन्नांची साधने आहेत त्यांची निर्मिती कोठून होते? निर्मितीची दोनच उगमस्थाने आहेत. एक तर मातेच्या पोटी जन्म होता किंवा धरणीच्या पोटातून जी निघते त्यावर प्रक्रिया करून तुम्ही खूप काही साधू शकतात. मूळ उत्पन्नाचे साधन हेच आहेत. नैसर्गिक साधने जर पुरेशी असली आणि ती जर पूर्णपणे वापरण्यासारखी असली तर मानव संसाधन जास्त परिणामकारक काम करू शकते. परंतु असा एक प्रश्न निर्माण होतो की, बऱ्याच ठिकाणी आपण आर्थिक प्रगती झालेली बघतो, सामाजिकदृष्ट्या देखील ते लोक प्रगती करतात, ते क्राफ्ट, आर्ट, संस्कृती, संगीत, इतिहास अशा अनेक क्षेत्रांमध्ये त्यांनी खूप पुढाकार

घेतलेला असतो. असे असले तरी हे सुद्धा आढळते की, त्या समाजामध्ये जी शांतता नांदायला हवी, जे समाधान असायला हवे, ते मात्र नसते. ते एकमेकांना ओरबडायला सुरुवात करतात. परस्परंबद्दल त्यांच्या मनात काहीही प्रेम नसते. अमेरिकेसारख्या देशात लहान लहान मुले शाळेत एका वेळी दहा-बारा चिमुकल्यांना बंदुकीचा वापर करून मारून टाकतात. आता हे तर आपल्या देशातसुद्धा घडण्यास सुरुवात झाली आहे. आपल्या देशाची आर्थिक प्रगती झाली म्हणजे आपोआप आपसूक हे सगळे घडून येईल असेही नाही, मग त्यासाठी निश्चित काय पाहिजे? त्याचा समतोल साधण्याच्या दृष्टीने आपल्याला त्याबरोबर अध्यात्माची जोड द्यायला पाहिजे, आणि ती जोड आपण देऊ शकलो नाही. केवळ भौतिक विकासामागेच आपण धावत राहिलो, निसर्गदत्त साधनांचा हावरेपणाने वापर करत राहिलो, तर एक दिवस सारेच संपणार आहे. पर्यावरण-सुरक्षा, जर आपण करणार नसू, त्याचा सन्मान करणार नसू किंवा ती फक्त पंच महाभूते आहेत म्हणून त्यांची फक्त पूजा करणार असू, त्यांच्याबद्दल गांभीर्याने चर्चा करणार नसू, त्यांची काळजी घेणार नसू तर ते भूते म्हणूनच आपल्या मागे लागतील. मग कसला आला विकास सर्वच होईल भकास.(टाळ्या...) काही लोक खूप श्रीमंत झाले, परंतु सर्वसाधारण माणूस हा अजूनही आर्थिकदृष्ट्या कमजोर आहे, उपाशी आहे. परिणामी असा समाज आपण शांतीकडून विनाशाकडे वळवत आहोत असा त्याचा अर्थ होईल. एकतर समाजाची काय स्थिती आहे त्याबाबत आणि दुसरे म्हणजे पर्यावरणाची जी स्थिती आहे त्याबाबत गांभीर्य विचार होणे आवश्यक आहे. तरच मानव संसाधने अधिक कार्यक्षमतेने विकास साधू शकतील.

आज अमेरिका महासत्ता आहे. त्यांनी आता जोड मनोरे उभारलेले आहे, त्यांच्या शक्तीला आपण कोणीही आव्हान देणे सोपे नाही. पण एवढा मोठा बलाढ्य देश असूनही अगदी बोटारवर मोजता येईल इतक्या अतिरेक्यांनी 'वर्ल्ड ट्रेड सेंटर' उडवले ना? म्हणजे एवढ्या बलाढ्य देशाचेसुद्धा मुठभर अतिरेकी एवढे मोठे नुकसान करू शकतात. अशा वेळी मनात येते, एवढी प्रगती करूनही काय उपयोग? जर दोन माणसं आपसात प्रेमाने राहू शकत नसतील, असुरक्षितता वाढणार असेल, सामाजिक स्थैर्य नसेल तर उपयोग काय? स्थैर्य नाही तर सौख्य नाही? कारण स्थैर्य साधण्यासाठी आपल्याला पर्यावरण आणि व्यक्ती विकास यात समन्वय साधता यायला हवा. हा समन्वय जर आपण साधू शकलो नाही, तर कितीही मानवी संसाधनाच्या माध्यमातून विकास घडवून आणला तरी तो संपायला दहा सेकंदाचा एक भूकंपाचा धक्काही पुरेसा आहे. मानवाने आर.सी.सी.

चे कुशलतेने घर बांधले, पण पर्यावरणाची फिकीर केली नाही असे ते होईल. मानवाने आपसात ज्या पद्धतीनं वागायला पाहिजे त्या बाबतीतही आपण काही शिकू शकलो नाही किंवा आपण ते जाणून घेतले नाही, तर हा सगळा डोलारा उद्ध्वस्त व्हायला काहीही वेळ लागणार नाही. असुरक्षितता, अराजकता, राजकीय वा सामाजिक बदल, अतिरेकी कारवाया, पर्यावरणाबाबत बेफिकीरी अशा कारणांमुळे आपण संपू शकतो. म्हणून मित्रांनो मला हेच म्हणायचे आहे की, जर आपल्याला मानवी संसाधनाचे नियोजन करायचे असेल, ख-या अर्थाने मानव संसाधनाला संपत्ती म्हणायचे असेल तर त्याची प्रगती संकुचित वृत्तीने होता कामा नये. स्वकेंद्रीत असण्याने, स्वार्थी असण्याने शांतता कमी कमी होत जाईल. म्हणून आपण ज्यावेळी आपल्याबरोबर शेजाऱ्याच्या कल्याणाचा विचार करायला शिकू ते जास्त हिताचेही होणार आहे. शांतता ही बाब फार महत्त्वाची आहे. ज्या क्षणी आपल्या हे सर्व लक्षात येईल, त्याच दिवशी खऱ्या अर्थाने मानव संसाधन हे उत्पादनशील होऊन आपणांस जे अपेक्षित आहे ते सर्व त्यातून मिळू शकेल असा मला विश्वास वाटतो.

आम्ही एक सर्वेक्षण केले होते आणि ते आनंददायी सर्वेक्षण होते. त्यात खेड्यापाड्यात जाऊन लोकांना आम्ही विचारले की, 'तुम्हाला आजच्या आपल्या देशाच्या स्थितीबद्दल कसे वाटते?' निष्कर्ष हाती आला की, एवढे सर्व बिकट प्रश्न सभोवताली असूनही येथील लोक मजेत आहेत. याबाबत मात्र अमेरिकेपेक्षा, आपण पुढे गेलो आहोत. कारण एकच मानव संसाधन! अमेरिकेत जी प्रगती झाली, त्या प्रगतीमुळे काही नवीन प्रश्न निर्माण झाले आजही ते सुटलेले नाहीत. म्हणून ज्यावेळी अतिरेक्यांनी जोड मनोऱ्यांवर हल्ला केला, त्यावेळी बुश साहेबांना गांधीजींची आवर्जून आठवण झाली. त्यांना त्यावेळी आश्चर्य वाटले की, हे झाले तरी कसे? पण आता तरी आपण गांधी विचारांचा अभ्यास करू या आणि आश्चर्याची बाब तुम्हाला सांगायची म्हणजे आज अमेरिकेत एकोणावीस विद्यापीठांमध्ये गांधीजी आणि त्यांचे तत्त्वज्ञान हा विषय अभ्यासक्रमात शिकवला जातो. (प्रचंड टाळ्या...) त्या विषयांवर तेथे फार मोठ्या प्रमाणात संशोधनही सुरू आहे. एक दिवस असा येईल की, गांधीजींना आणि त्यांच्या विचारांना अमेरिकेतून आयात करण्याची वेळ भारतावर येईल आणि गांधीजींचे विचार समजून घ्यायला भारतातील मुले अमेरिकेत पाठवावी लागतील. गांधीजींचे पूर्ण नाव काय आहे? हेही भारतात बऱ्याच लोकांना माहिती नाही अशी गंभीर परिस्थिती आहे. अमेरिकेतील लोक भविष्यात म्हणतील

की, अहिंसा हे मूल्य फार चांगले आहे. त्यांनी सांगितले म्हणून आपलाही विश्वास बसेल. आपणही अहिंसेचा विचार आता करायलाच हवा असे आपण त्यांच्याकडे पाहून म्हणू. अमेरिकेचा पर्यायाने पाश्चात्य सभ्यतेचा एवढा पगडा आपल्या समाजाच्या मनावर रुजलेला आहे.

मला असे वाटते की, आता जागतिक उष्णतामानासारखे जे विषय आहेत, ते अमर्याद नैसर्गिक संपत्तीच्या गैरवापरामुळे निर्माण झाले आहेत. हे आपण जर थांबवू शकलो नाही आणि कितीही सामाजिक, आर्थिक विकास केला, तरी तो केव्हाही संपू शकतो, नामशेष विध्वंस होऊ शकतो ही वस्तुस्थिती आहे. सामाजिक आर्थिक विकास कायम टिकणारा हवा असेल, तर योग्य पद्धतीनेच त्याची रचना लावावी लागेल. त्याचप्रमाणे आपण या महत्त्वाच्या विकासाबरोबर धार्मिक व अध्यात्मिक विकासाकडेही लक्ष दिले, शांती कशी प्रस्थापित करता येईल या विषयाकडे लक्ष दिले तर मात्र मानव संसाधन ही सदैव उपयुक्त अशी संपत्ती राहिल, होय किंवा नाही असे म्हणण्याचा प्रश्नच उद्भवणार नाही.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!